

Наталія Полонська-Василенко

ОЛЬГА, ВЕЛИКА КНЯГИНЯ УКРАЇНИ-РУСИ*

Середина X століття історії України-Русі освітлена блиском слави видатної володарки, княгині Ольги. Ольга – одна з перших постатей історії України, цілком реальних, історичних, і в той же час овіяних легендами. Щоб зрозуміти характер і місце, яке належить Ользі в історії, треба уявити собі ту добу, в яку жила вона, ті обставини, які творили тло її діяльності.

Останні десятиліття в історичній літературі українській і чужинецькій все більше інтересу викликає X століття. Скупим і не завжди точним відомостям наших літописів, що постають регулярно лише з середини XI століття, протиставляють відомості чужинців-арабів, візантійців, західньо-європейських хронік, всі ці різномодні джерела проливають все більше і більше світла на історичні події та культурний стан України-Русі, на формування великої Української держави з її столицею – Києвом над Дніпром.

Що далі йде дослідження, то більше розбивається та аберація, яка ціле століття тяжила над дослідниками X століття, що базувалися на літописній традиції, яка, починаючи з “Повісті Временних літ” намагалася (почат. XII ст.) зв’язати з Володимиром Великим початок державного та культурного розвитку України. Літописець-монах хотів підкреслити велику роль християнства на Русі і піднести особу Володимира, як просвітителя Русі. В зв’язку з тим, т. зв. “початковий літопис”, середини XI ст., зазнав значних редакційних змін, і вся доба до Володимира освітлювалася, як доба глибокого варварства. Не лише літопис – навіть видатні історики, як М. Костомаров так розуміли X століття. Цьому розумінню доби до Володимира сприяла бідність відомостей в західньо-європейських хроніках. Це було природньо, бо IX та X віки для Заходу були часами, коли йшла боротьба германських племен за об’єднання, за творення державних одиниць і на цій боротьбі зосереджена була вся увага хроністів. До того орда аварів на довгий час створила заслону між германськими і слов’янськими світами, і лише коли розбив аварів цісар

* Публікується за виданням: Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України, ч. 10–11 (84–85) (Нью-Йорк 1955).

Карло Великий, відкрилися перед очима Зах[ідньої] Європи вже сформовані слов'янські об'єднання. Десяте століття для слов'янського світу характеризується творенням державних об'єднань в Польщі, Чехії, Болгарії, України-Русі і швидким піднесенням серед них культури і головне – християнства. Діяльність св. братів Константина-Кирила і Методія зв'язує слов'янський світ з Заходом.

В той час, як Західня Європа вела боротьбу за творення своїх національних об'єднань, коли християнські місіонери прокладали шляхи християнству, офіруючи життя, коли як гураган проносилися норманські вікінги, ламали молоді держави і творили свої – норманські королівства, на Сході Європи йшла своя боротьба за державні об'єднання, склалися політичні і економічні зв'язки з високо-культурними країнами Сходу, з Арабським Халіфатом, з Персією, з Візантією. Величезні водні шляхи – Волзький, Дніпровський зв'язували зо всіма культурними осередками світу; цими шляхами йшов обмін предметами імпорту й експорту, мистецькими впливами від Багдаду й далекого Китаю, і творилася над Дніпром нова культура, нове мистецтво, нова ментальність, в якій в нове гармонійне ціле зливалися ці культурні впливи. На Сході Європи зароджувалася й формувалася нова могутня потенціально сила Україна-Русь.

Норманські вікінги здебільшого замінили місцевих слов'янських князів, про яких казали деревляни: “наші князі добрі суть, бо бережуть нашу землю”. Норманські князі дали те, чого не могли дати місцеві: тверду владу, оперту на дружині, не зв'язаній з місцевими інтересами. Вони поклали початок об'єднання земель під владою Київського князя. Початку цього процесу не помітили західні хроніки. Характерно, що в 839 р., коли до німецького короля Людовика, до Ингельсгейму прийшли разом з послами візантійського цесаря послы від “короля (рек) Росів, Людовик не повірив, що вони були послами руського короля”: він про такого ще не чув¹.

Наталія Полонська-Василенко
(1884–1973).
Фото 1917 р.

¹ ‘Annales Bertiniani’, 839. *Monument Germ. Historica*, гл. V; О. І. Ногаєвський, *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні* (Рим 1954) 7.

Не пройшло 30 років і могутня імперія Візантійська здригнулася від несподіваного страшного нападу цієї “Русі”, що виставила проти Константинополя величезну флоту. Лише чудо Влахернської Божої Матері, як оповідали візантійські хроністи, врятувало Другий Рим від руйнації. Ясно – такий похід міг бути організований лише під міцною владою князя. Цим князем літопис називає Аскольда (він додає і друге ім’я – Дира, але доведено, що обидва князі княжили не одночасно*). З походом Аскольда зв’язані перекази про охрещення Русі, про це згадують і наш літопис, і чужоземні джерела².

В кінці IX і на початку X століття про Київську Русь, про її багатства, про її столицю над Дніпром – Київ існує багато оповідань письменників і мандрівників різних країн: з кінця IX ст. про Київську Русь писали арабські письменники Аль-Джайгані, Ібн-Хордадбех; в X в. Ібн-Фадлан, Ібн-Даста, Аль-Масуді, Аль-Істахрі та інші; знають Київську державу перські письменники, зокрема “анонім X ст.”, що називав Київ “благодатне місце перебування царів”. Прекрасно знали Київ ісландські і скандинавські саги, як IX, та[к] і X ст., які багато в чому доповнюють наші літописи.

На межі IX та X ст. стоїть імпозантна постать Олега, норманського вікінга та князя Київського, який підкорив племена деревлян, сіверян, радимичів; з значного торговельного міста Київ перетворюється на столицю великої слов’янської держави. Він веде переможні походи на Хозарський Каганат, який лежав на шляху до Арабського халіфату, і з Візантією. Похід Олега на Константинополь, овіяний легендами, мав реальні наслідки – договір 911 р., що був першим торговельним договором Сходу Європи. Він свідчить про те, що Київська Русь була вже міцна держава, князь якої міг брати на себе обов’язки і вимагати їх від Візантії. Одночасно з походом на Візантію стався інший важливий факт: це підтвердження, за короля німецького Людовика, біля 906 р., митного закону для Баварії, виданого в Рафельштеттені, в Баварії за часів Карломана, який встановляє правила для купців, які приїждять з Русі (від ругів): вони привозять віск і рабів. В складанні договору між Київським князем Ігорем і Візантією беруть участь “світлі князі” або особисто, або через своїх послів чи представників.

Це свідчить, що за Ігоря ще не було досягнуто повної централізації держави, і в різних місцях її залишалися досить сильні князі, без підпису яких договір втратив би на св[о]їй силі й авторитетності.

Ще важливіша інша сторона договору. Якщо ми, на підставі літопису та багатьох праць дослідників XI стол. складемо уяву про Київську державу, як поганську, варварську, таку, де населення жило “звіриним образом”, то

* Мається на увазі концепція М. Грушевського. Див.: М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. СОХАНЬ (голова) та ін. (К., Наукова думка 1991), т. 1, с. 407–409.

² М. DE TAUBE, *Rome et la Russie ovent l'invasion des Tatar* (Paris 1947).

цілком несподіваним буде текст договору, де точно й виразно сказано, що за порушення договору: “хрещених хай Бог покарає, а нехрещений хай не має помочі ні від Бога, не від Перуна”. В договорі описано порядок присяги: “а хрестеянскую Русь водиша ротъ в церкви святого Ілїї, яже есть над Ручаем, конец Пасынче бесѣды: се бѣ сборная церковь, мнози бо бѣша варязи хрестеяне и козарѣ”. Таким чином, з цих слів договору видно, що за Ігоря серед шарів суспільства, до якого належали всі послі-князі і представники князів, було так багато християн, що для них було організовано окрему присягу в церкві. Видно, що в Києві над “Ручаем” стояла “сборна” – себто соборна церква св. Ілїї, а очевидно були і інші – не соборні. Нарешті, видно, що християни були рівноправні з поганями, однаково з ними вільно присягали за християнським звичаєм – “Мы же елико нас хрестилися есмы, кляхомся церков’ю святого Ільѣ в сборнѣй церкви, и предлежащем честным крестом”.

Це свідцтво договору Ігоря має надзвичайно велике значення. Воно свідчить, що в середині X стол. в Київській Русі було вже значно поширено християнство, що в оточенні поганського князя християни не були обмежені в правах. Доказом того, що це місце договору не є пізнішою вставкою, чи підробкою, є, по-перше, те, що воно суперечило тенденції автора “Повести временних лет”, який намагався справу християнізації Русі зв’язати лише з Володимиром Святим, по-друге, – точне зазначення місця, де знаходилася ця “сборна” церква св. Ілїї, а разом з тим тверда історична традиція, яка жила в пам’яті населення Києва до останніх часів.

Таким чином, договір Ігоря проливає промінь світлу на таку важливу справу й показує, що в середині X стол. на Україні-Русі було значно поширено християнство, а з цього можна зробити висновок, що культура її була на той час дуже висока. Природним є питання про походження християнства на Русі. Це питання за сучасним станом дослідів, ще не може бути розв’язане цілком, але що далі йде час, що глибше занурюються дослідники в дальші часи історії України, тим більше довір’я викликають уривчасті дані про перше хрещення Русі, яке датують 867 роком, добою князя Аскольда. Уривки оповідання про цю визначну подію зберіг наш літопис, зв’язуючи хрещення Русі за Володимира з патріярхом Фотієм, сучасником походу Аскольда на Константинополь. Така помилка більш як на 100 років дає право припускати, що маємо справу з двома різними фактами. Низка дослідників українських та чужинецьких за останні 30 років схиляються до такого визнання: М. Таубе³, Н. В. Баумгартен⁴, І. Огієнко⁵, І. Назарко⁶ та інші. На ширення християнства

³ M. DE TAUBE, *Op. cit.*, 25.

⁴ N. DE BAUMGARTEN, ‘Saint Vladimir et Conversion de la Russie’ in *Orientalia Christiana XXVII* (Rome 1932).

⁵ І. ОГІЄНКО, *Українська церква* (Прага 1949), т. I, с. 27.

⁶ І. НАЗАРКО, *Св. Володимир Великий* (Рим 1954) 29–30.

до Ігоря вказує присутність християн-послів, рівно існування церкви в Києві. Питання про християнізацію зв'язує дехто з дослідників з дуже важливою місією братів Кирила-Константина і Methodія, апостолів слов'ян. Деякі факти дають підстави припускати, що Кирил-Константин був у Києві за Аскольда⁷.

Питання про християнство на Русі в IX ст. зв'язане з другим важливим питанням – про існування слов'янського письма. В “Житті св. Кирила-Константина оповідається, що в Криму зустрів він “руського”, який мав руські книги: Евангелію та Псалтир “руськими письмени писано”. Він почав вивчати це письмо і незабаром міг читати й розмовляти.

Проф. д-р І. Огієнко, наводячи думки різних дослідників, прийшов до висновку, що ці “руські письмена” були написані мовою Києва⁸. Черноризець Храбр⁹ оповідав, що до хрещення слов'яне не мали книг, але “писами и різами” читали й писали. В договорі Олега сказано, що було написано копію “Івановим написанием”: значить, існувало якесь “письмо”.

Не можна, звичайно, поширювати поняття письменности на велику кількість людей: цього не було, але деяка частина, верхівка народу могла бути письменна, і це вже дуже важливе явище. Не можна забувати, в якому стані культури перебувала в IX стол. вся Європа, як мало письменних людей було там. Все наведене вище подали для того, щоб уявити собі, в яку добу з'явилася на українському престолі Велика княгиня Ольга, коли, року 945 деревляни варварськи забили Ігоря, який з дружиною прийшов збирати данину (це звалось “полнодіє”), а зібравши – повернувся, щоб зібрати ще додатково. Деревляни жорстоко розправилися з ним та частиною його дружини. Тільки зрозумівши, якою насправді була Україна-Русь X століття, ми, відкинувши аберацію про варварський стан населення, зможемо уявити правдивий маєстатичний образ княгині Ольги – гарної, чарівної жінки, образ якої стає ще більш маєстатичним і чарівнішим, коли ми звільнимо його від легендарних серпанків.

Трагічна смерть Ігоря від руки повсталих проти нього деревлян, залишила молоду Київську державу без володаря, в загально-визнаному сенсі. Ігор залишив по собі вдову Ольгу і сина Святослава, який був ще дитиною, літопис наразі підкреслює, що він був ще малий хлопчик. Дуже часто буває, що несподівана смерть володаря, який лишає дорослого спадкоємця, викликає в державі заворушення. Так бувало во всіх країнах, бувало в пізніші часи і в Київській Русі. Проте літопис не згадує про будь-які заворушення після загибелі Ігоря, незважаючи на те, що підстав для цього було досить. Держава Київська тільки закінчувала об'єднання різних племен, таким чином могли

⁷ О. І. НАГАЄВСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 53–54.

⁸ І. Огієнко (митр. Іларіон), *Історія української літературної мови* (Вінніпег 1950) 60.

⁹ Е. ГЕОРГІЄВ, *Слов'янське письмо до Кирила і Methodія* (Софія 1952) (Цитую за: І. НАГАЄВСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 136–137).

бути невдоволення з різних причин. Не можна забувати, що держава складалася з двох національних груп – підкореного слов'янського населення та переможців-варягів, з яких переважно формувалася княжа дружина, і тому природньо було б, якби за деревлянами повстання охопило інші племена, але цього не сталося. Відсутність дорослих спадкоємців полегшувала всякого роду заколоти і навіть зміну династії. Загальна ситуація 945 року в Київській державі нагадує ту, яка мала місце в 1205 році в Галицько-Волинській. Після смерті славетного князя Романа, який об'єднав під своєю владою майже всі українські землі, залишилася вдова княгиня Анна з двома малими синами – Данилом та Васильком. Негайно почалися захоплення влади сусідніми князями, і героїчна княгиня з неймовірними труднощами боролася біля 20 років з різними ворогами, щоб зберегти своїм дітям батьківську спадщину¹⁰.

Нічого подібного не сталося в 945 році. Ніхто з “ясних князів” під рукою князя Київського не зробив спроби захопити його владу. Навіть деревський князь Мал, улюблений деревлянами, які його протиставили Ігореві, не продовжував боротьби, а, навпаки, просив Ольгу стати його дружиною.

Так, в 945 році на чолі Київської держави стала жінка – княгиня Ольга, і покорилися їй всі племена, і протягом понад 20 років правила вона мирно й тихо. Самий цей факт – очолення держави жінкою, заслуговує на найбільшу увагу. В добу Середньовіччя, в добу постійної боротьби князя-володаря з його підданими, добу, коли цінили високо лише фізичну силу, коли князь в першу чергу був володар, вождь своєї дружини, як на війні, так і в боротьбі з непокірними підданими, появляється на київському престолі жінка, слаба фізично, порівнюючи з її підданими, але сильна великим розумом і жіночим чаром. Мимо волі стає думка про те, як велика повинна була бути моральна сила цієї жінки, а разом з тим – як висока була культура її оточення, що 20 років беззастережно визнавало її владу.

Хто була ця жінка, яка взяла до своїх слабих рук владу одної з найбільших держав Європи? Незважаючи на те, що Ольга є цілком історична постать, добре відома не лише нашим літописам, але й Візантії, і Німеччині, літопис не зберіг відомостей про її походження, і не відомо, була вона норманка, чи слов'янка¹¹. На цю тему думки дослідників розходяться, проте брак точних фактів народня фантазія замінила низкою легенд, деякі з них перейшли й до літопису. За одною легендою Ольга була донькою Псковського князя. За другою – донькою боярина; під час ловів побачив її Ігор і закохався. Найбільш поширена третя версія: Ольга була донька селянина, очевидно, слов'янина; батько її був перевізник на річці, і заміняючи його вона перевозила князя Ігоря,

¹⁰ Н. Полонська-Василенко, ‘Княгиня Романова Ганна’ в *Визвольний шлях*, ч. 3 (Лондон 1954) 57–64.

¹¹ Арх. Леонід виставив гіпотезу про болгарське походження Ольги [Леонид, архимандрит, ‘Откуда родом была святая великая княгиня русская Ольга?’ (Москва, 1888) 59 *Русская старина* 223].

який був зачарований її красою та розумом. Тут перше в легенді підкреслено ті дві головні прикмети Ольги, з якими залишається вона все життя¹².

Перед Ольгою, вдовою князя, стояло відповідальне завдання: помститися за смерть чоловіка. Цього вимагав кодекс поганської моралі, хоч і не писаний, але зобов'язуючий для родичів забитого. Оскільки твердим і непохитним був цей кодекс свідчить те, що й через 30 років після прийняття офіційно християнства і проповідування нового заповіту – прощення ворогам і любови, великий князь Руси-України Ярослав Мудрий, правнук Ольги, в “Руській Правді” не наважився заборонити, скасувати криваву помсту за забитого, а лише обмежив коло местників найближчими родичами забитого, які не тільки мали право, а зобов'язані були помститися за смерть родича. Лише сини Ярослава Ізяслав, Святослав і Всеволод з своїми боярами через 25 років були в силах скасувати право кривавої помсти і замінити його грошовою покутою. Так повільно під впливом християнства відживали, відпадали поганські моральні засади. Тому ми, люди ХХ століття не маємо права з наших засад сучасної моралі розцінювати ті жорстокі, вибагливі тортури, якими помстилася княгиня Ольга за смерть Ігоря. Характерно, що літописець, чернець перелічував всі ці тортури без жадного слова засуду, обвинувачення, бо для нього, людини XI–XII стор., було це цілком ясно, що інакше вона не могла зробити, що для цього примушував її обов'язок вдови князя.

Літописне оповідання дуже кольоритне; в ньому читаємо, що деревляни після смерти Ігоря злякалися помсти Ольги і вирядили до неї послів просити її одружитися з їх князем Малом. Посли сказали Ользі: “мужа твого ми убили, бо був він, як вовк, захоплюючи все й грабуючи, а наші князі добрі, бо вони устроїли Деревлянську землю; іди за нашого князя Мала!”¹³.

Ольга відповіла на це згодою на шлюб, і підступно наказала знищити послів – вкинути в яму і засипати землею. Після того прийшли нові послі, яких вона наказала спалити в лазні; після того сама поїхала з невеликою дружиною до Іскоростеня, де було забито Ігоря і влаштувала “тризну” по чоловіку, підчас якої дружина перебила 5000 деревлян. Закінчила помсту Ольга походом на деревлян; наклала “малу данину” на місто Іскоростень – по парі птахів, яким наказала прив'язати запалений трут і випустити на волю: вони полетіли до своїх гнізд і спалили все місто. Після того вона наклала на землю деревлянську велику данину¹⁴.

Все це оповідання літопису має характер казковий, але воно цікаве тим, що малює ставлення сучасників і ближчих поколінь до справи родової кривавої помсти: в очах навіть наступних поколінь Ольга зробила так, як повинна була зробити порядна вдова, якій дорога була пам'ять чоловіка. В цьому

¹² *Летопись* [ПСРЛ, т. 1: *Лаврентьевская летопись* (Москва 1997)], ст. 29.

¹³ *Ibid.*, ст. 56.

¹⁴ *Ibid.*, ст. 58–60.

оповіданні Ольга виступає як жінка, яка свято зберігає традиції, звичаєвий закон, яким живе її народ. В інших своїх діях Ольга виступає перед нами як новатор, як людина, що сміливо йде вперед, не рахуючись з поглядами сучасників.

За хронологією Літопису біля 85 років Україна-Русь вела безперервні війни: то підкоряла сусідні племена, то воювала з хозарами, Візантією. Тим вславилися і Аскольд, і Олег, і Ігор. Війни заповнювали все життя володарів. Ольга протягом 20-річного правління не вела війн, ні приборкань повстань (крім війни з деревлянами, яка входить як один з епізодів легендарного описання помсти за смерть Ігоря). Принаймні ні літопис, ні чужоземні джерела не згадують війн. Проте літопис докладно зупиняється на адміністративній діяльності княгині Ольги, чого не роблено відносно її попередників. Ольга сама об'їздила величезну державу свою; літопис відзначає, що вона була на Десні, на р. Лузі, на р. Мсті, була в Новгороді, у Пскові. Самі такі подорожі за умов шляхів X століття були вже героїчними вчинками: їхала вона глухими лісами, багнами, зимою – саньми, літом – простим драбинчастим возом, коли візниця сидів верхи на коні. Подорожі тоді вважали за дуже тяжкий обов'язок. Напр[иклад], в біографії св. Теодосія Печерського¹⁵ оповідається про те, як їхав він від палацу князя Ізяслава до Києво-Печерського монастиря, яких-небудь 5–6 клм., як про тяжкий шлях; між тим княгиня робила сотні, тисячі кілометрів. Треба гадати, що сучасники розуміли як тяжко було їй їздити, принаймні літописець відзначає, що ще за його часів, приблизно через 150 років, в Пскові зберігали як реліквію сани, якими подорожувала Ольга. До цього треба додати, що їздила вона землями племен, які недавно лише були підкорені, де могли бути заколоти проти неї. Очевидно – цього не боялася вона.

Літопис з надзвичайною докладністю характеризує діяльність Ольги і з'ясовує мету її подорожей. Вона засновувала нові села, міста й погости. Він зберігає назву нового села Ольги – Ольжичі. Погостами та містами називає він нові адміністративні осередки, де перебували призначені нею правителі. Цим вносила вона порядок в новоприєднані землі. Відмічає літопис, що вона встановлювала – перша зо всіх князів – норми податків з підкорених племен – “устави”, “уроки”, “оброки”, “дані” – так багато термінів вживає літопис; можна думати, що всі вони в X ст. мали конкретне значення і не були синонімами.

Літопис відзначає, що данину, яку наклала Ольга на деревлян, було поділено на дві частини: дві третини всього йшло до столиці держави, до Києва, – одну третину – на Вишгород, місто Ольги. Цей розподіл надзвичайно цікавий: Ольга вносить розгалуження між прибутками держави-столиці її та

¹⁵ *Патерик Печерський. Житіє св. Теодосія [Києво-Печерський патерик, репринтне видання, Д. І. АБРАМОВИЧ, К., 1991, с. 42].*

особистими володаря. Це є не тільки новиною, але випереджує з державницького погляду розуміння володарями своїх прав відносно держави. Нагадаю хоч би заповіти московських великих князів, які поділяючи державну територію між синами, компенсували інтереси тих, хто дістав менше, коштовними речами. Тут ми маємо чітко проведену ідею державної скарбниці і особистої – володарки. Деякою мірою це нагадує розподіл прибутків старого Риму, де було розгалужено “фіск” – державну скарбницю і приватну цісаря, утримання цісарського двору. Ця деталь, яку заторкнув літопис, дає дуже важливу рису до загальної картини правління Ольги.

Дуже цікава друга вказівка літопису. Ольга встановлювала “ловища по всей земли” і “знамен’я”, “перевесища по Дніпру й по Десні”, згадує літопис, описуючи Київ часів Ольги, що “перевесища були за містом”. Зазначення Ольгою “ловищ” і “перевесищ” показує, як уважно ставилась вона до полювання. Вище вже згадувалося, яке велике місце в експорті Русі належало коштовним хутрам, на яких однаково був попит в Багдаді, Візантії і в Баварії. Встановленням “ловищ по всей землі” Ольга позначила які саме дільниці землі повинні були постачати хутра державі; перевесища – ті райони, де ставили “силки” для полювання. Найкоштовнішими хутрами, які експортували з Русі, були хутри бобрів; тому літопис відзначає, що якраз на Дніпрі і Десні, де водилися вони, Ольга встановила перевесища. В ближчому до часів Ольги кодексі права, в Руській Правді згадується, як злочин, порушення перевесищ, а Володимир Мономах в передсмертному заповіті дітям ставив собі в заслугу свої подвиги підчас полювання на диких звірів. Не можна забувати, що житєпис регенсбурзького ченця Маврикія оповідає, як Володимир Мономах подарував на закінчення будови церкви в Регенсбурзі коштовні хутра¹⁶. В часи Ігоря та Ольги податки на підкорених племен накладали хутрами і назви “куни” довгий час були синонімами грошей.

Цікава й друга замітка літопису: Ольга ставила “знаменія” – це вже стосується до іншої галузі господарства бортництва. Це помітки на деревах, де були борті з бджолами. Знов таки в “Руській Правді” знаходимо, серед злочинів пошкодження бортної помітки. Бортництво давало два коштовних продукти – мед і головне – віск. В митному законі Раффельштеттена, про який згадувалося вище, описано, як приходять до Баварії купці з Русі і привозять віск; закон встановлює розмір мита – стільки за ношу, яку несе на собі невільник, і стільки-то за ту кількість, яку везе кінь¹⁷. Це свідчить, що віск був дуже частим предметом експорту в торгівлі Русі. Віск, а рівно і хутри (скора) згадував син Ольги Святослав, коли перелічував переваги улюбленого їм Переяславця на Дунаю: там сходяться дорогоцінні товари зі всього світу:

¹⁶ Н. Полонська-Василенко, *Київ за часів Володимира і Ярослава* (Прага 1944).

¹⁷ В. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской земли* (Москва, АН СССР 1950) 170.

від греків – паволоки (дорогі шовкові матерії), золото, вино і овочі, від чехів і угрів срібло й коні; з Русі – скоро (хутра), віск, мед і раби¹⁸.

Така була різноманітна діяльність Ольги в справі налагодження внутрішнього життя її величезної держави, що простягалася на території всіх слов'янських племен Східньої Європи. Вона намагалася поліпшити управління, збільшуючи число адміністративних осередків, нормувати розмір данини та “оброків”, внести ясність в права користування теренами для полювання і т. д. Якщо вірити літопису й приймати мовчанку його за підтвердження, вона досягла великих успіхів, і за 20 років не було ні заворушень, ні повстань. Гадаємо, що якраз оцією стороною своєї діяльності заслужила Ольга епітету “Мудра”, так само, як і правнук її Ярослав, який теж – розмірно мало воював і багато уваги приділяв мирному управлінню державою.

У внутрішній діяльності Ольги є ще важлива риса. Як сказано вище, не знаємо ми хто вона з походження: слов'янка, чи романка? В усякому разі, вступила вона в варязьку родину Ігоря і оточена була в першу чергу варязькою дружиною. Перший вихователь сина її був варяг. Але це була доба, коли слов'янський елемент все більше приходив до голосу; норманни, завойовники на Русі, поволі, але швидше, ніж в Західній Європі, як в Нормандії, або Англії, асимілювалися з місцевою людністю. Літопис подає нам деякі імена виразно слов'янські з верхівки тодішнього суспільства: Володислав, Предслава, дєревлянський князь Мал. Літопис оповідає про улюблену “ключницю” Ольги Малушу, що була донькою Малка Любчанина (з Любеча). Питання про цю Малушу дуже цікаве. Звання “ключниця” не треба розуміти, як служницю княгині. За середньовічним звичаєм, всі функції дворового характеру виконували представники вищих шарів суспільства, так залишилися назви “сенешалів”, “кравчих”, “егермайстрів” і т. д., які, позбувшись їх реальних службових обов'язків, залишилися, як вищі придворні ранги, до наших часів. Так і звання “ключниці”, цебто першої пані, яка відала “ключами”, може від всіх скарбів княгині, вказує тільки на довір'я княгині до Малуші і високий ранг при дворі. Вона стала одною з жінок Святослава, чим розгнівала Ольгу і та відіслала її від себе, але син Малуші Володимир виростав при Ользі так само, як її внуки від інших матерів. Рідний брат Малуші, Добриня став вихователем Володимира і його воєводою. Український епос, пісні, перекази, билини зберегли його ім'я поруч з Володимиром, і завжди відзначають його шляхетне походження, порівнюючи з іншими лицарями-“богатирами” Володимирової доби. Добриня завжди трактується в них, як аристократ, правдивий “пан”, тоді й Малуша з прислужниці при княгині перетворюється на доньку українського аристократичного походження. Не випадковим є вживання за Ольги в княжій родині українських імен: Святослав, син Ольги, Ярополк і

¹⁸ *Летопись*, ст. 67.

Володимир – унуки. Лише один з унуків носив варязьке ім'я – Олега. Таким чином можна припустити, що за правління Ольги процес асиміляції варязького елементу українським значно поглибився.

Можливо, що з цим процесом треба зв'язати і найбільшу подію життя Ольги – охрещення її. Ми не маємо жодного сумніву в тому, що Ольга прийняла християнство, але за браком точних вказівок, не можемо сказати з певністю, коли це сталося. Деякі вчені, як прим[іром] Ст. Томашівський, припускали, що Ольга охрестилася ще за Ігоря. Але проти цього промовляє те, що Святослав залишився поганом і Ольга його лише переконувала хреститися: вона могла це легко зробити доки він був малий. Приймаючи факт охрещення Ольги вже після смерті Ігоря, ми маємо перед собою знов кілька різних версій охрещення: 1) вона охрестилася в Києві; 2) вона охрестилася в Константинополі, а до цього – нове питання – коли саме? і, нарешті, 3) охрестилася в Києві, після повернення з Константинополя. Спробуємо розібрати кожен з тих версій. В питанні охрещення Ольги ми маємо два головні джерела: наш літопис і докладний твір імператора Візантійського Константина VII Порфірородного: “De Caeremoniis aulae Byzantinae”, які не можна ніяк поєднати.

Літопис передає докладно, як Ольга поїхала до Константинополя, року 955; там вона зачарувала цесаря Константина Порфірородного, який просив її одружитися з ним. Княгиня відповіла, що за християнським законом він не має права одружитися з нехристиянкою і висловила згоду охреститися, але просила цесаря бути її хресним батьком. Охрестив її патріярх, і сказав: “благословенна ти в женах руських”. По хрещенні дістала вона ім'я Олени, на честь цариці Олени. Хресним батьком був цесар. Після охрещення він знов став просити її руки, але вона знов відмовила: не може одружитися тому, що за християнським законом хресний батько не може одружитися з хрещеницею. Тоді сказав цесар: “перехитрувала ти мене”. Він дав їй багаті дари, з якими вона повернулася до Києва. Вже з стислого переказу видно, що це є тільки легенда, яка має за мету виявити основні прикмети Ольги: її чар і мудрість. Не можна повірити, щоб вона – поганка, знала ліпше за цесаря (а треба думати і патріярха) християнські закони, але автор хотів показати, яка мудра була Ольга! З погляду історичного оповідання не витримує критики. Константин Багрянородний не був цесарем в 955 році, так що одне з двох: або Ольга їздила не в 955 році, або цесарем був не Константин. Якщо приймемо 955 рік – то на той час цесарем був Роман Лакапен*. Якщо приймемо дату Константина Порфірородного, то Ольга була в Константинополі в 957 році, тоді вона була

* Тут дослідниця допустила помилку. Повалення Романа Лакапена відбулось ще 944 р. і по усуненню того самого року його синів від влади, з того часу і до 959 р., першим, повноправним імператором був саме Константин Порфирогенет. Таким чином і в 955 р. правив Порфирогенет. – Д. Г.

вже не молода сама, але й Константин VII мав жінку і ледве пішов би на такий прилюдний скандал. У своєму докладному оповіданні про приїзд Ольги він не тільки не згадує такого важливого моменту, як хрещення, навіть не залишає місця для нього: з самого початку він трактує Ольгу, як християнку. Таким чином – питання про охрещення Ольги в 957 році теж не витримує критики. Гірше стоїть питання з хрещенням року 955, бо різні поважні джерела, як візантійські письменники – Кедрен, Зонара, німецькі хроніки відносять цю подію до перебування Ольги в Константинополі¹⁹. Для примирення цих версій деякі вчені, як Ст. Томашівський, припускають *дві* подорожі Ольги – в 955 і в 957 роках²⁰, але припустити це тяжко, тому що про *дві* подорожі не згадує жадне джерело з джерел. Залишається переконливим лише одне – Ольга була в 957 в Константинополі, згідно з докладним описанням Константина Порфірогородного. Приїхала вона до Константинополя християнкою, що видно з описання Константина Порфірогородного, з того, що в почоті був її капелян, з того, що за учтою сіла за один стіл з цісарською родиною. Треба вважати, що охрестилася вона у Києві, до подорожі, може в 955 році. Не могла вона охреститися після подорожі, бо тоді не приймали б її, як християнку, хоч такої думки трималися М. Грушевський і І. Крип'якевич²¹.

Константин Порфірогородний докладно подає все, що торкається її приїзду. Приїхала Ольга з великим почтом, в якому були “архонти” – вищі сановники її держави; був її племінник, представники Святослава, крім “апокрисірів” – представників вельмож – 43 чи 44 купці, а головне – пресвітер Григорій. Разом з Ольгою їхало понад 80 осіб – чоловіків та жінок.

Ольгу було прийнято на урочистій аудієнції в цісарському палаці. З іншого джерела добре відомо як організувалися такі прийняття. Величезна заля була заповнена двірськими в пишних одягах; біля цісарських престолів стояла гвардія в пишних одягах; стояли величезні золоті павичі, самі престоли цісаря та цісареві були з золота і спиралися на золотих левах. Коли до залі вводили послів, чи володарів, яким давали аудієнцію, – раптом з невидимих хорів лунала чудова музика, золоті павичі розкривали свої хвости, золоті леви – рикали, і престоли земного бога, цісаря і цісареві, на золотих ланцюгах підносилися до гори. Все це видовище, що називалося “катавасія”, було організовано так, що робило несподіване, колосальне вражіння на людину, що бачила це вперше, – і вона здебільшого падала ниць. Коли, заспокоївшись, вставала знов – все було спокійно: престоли стояли на місці, і лише небесна музика ще лунала десь згори. Так зустріли і княгиню Ольгу, але не втратила вона почуття своєї гідності й самовлади – і лише схилила голову на знак привіту. Цісар розмовляв з нею про її справи і запросив на учту. Там посадовили

¹⁹ О. І. Назарко, *Op. cit.*, 49.

²⁰ С. Томашівський, *Історія церкви на Україні* (Філядельфія s. a.) 70.

²¹ М. Чубатий, *Історія української церкви* (Мюнхен 1946) 20.

її за стіл з членами цісарської родини: знак, що вона була вже християнка. Після того вона мала ще аудієнцію і обмінявшись з цісарем подарунками – від'їхала²². Ольга одержала золоте блюдо та 700 мілісіяріїв, її племінник – 50, представники вельмож по 24, а купці по 20 мілісіяріїв. Вона теж подарувала дорогоцінне блюдо, яке в XIII столітті бачив у св. Софії мандрівник Данило.

Так описав приїзд Ольги Константин VII. Треба зробити висновок: з цього оповідання перед нами стає такий же величний образ київської княгині, жінки, яка ані на хвилину не розгубилася в пишній обстановці, розрахованій на те, щоби вивести відвідувача з стану рівноваги. Вона не втратила почуття гідності. На жаль, Константин ані словом не натякає на мету, яка спонукала Ольгу відважитися на небезпечну й тяжку подорож. Можна робити багато припущень, але вони не мають підстав. Це могли бути просто дипломатичні стосунки, зіпсовані війною Ігоря, могли бути інтереси торговельні, не дурно їхало 44 купці. Можливо – було заторкнuto питання церкви, це залишилося таємницею. Ясно одне, що Ольга не була цілком задоволена з прийняття: її приймали, відповідно до візантійської гордощі, не ліпше за володарів маленьких племен, тоді як вона воліла прийому, який належав володарці одної з наймогутніших держав Європи. Літопис оповідає, що коли за рік прийшли до неї послы цісаря, вона відмовила негайно прийняти їх і сказала: “хай постоять у мене на Почайні (гавань Києва), як я стояла в Сузі” (гавань Константинополя).

Можливо в зв'язку з цим незадоволенням року 959 Ольга вирядила посольство до німецького короля, Оттона I, якого незабаром було обрано на цісаря Римської імперії німецької нації*. Оттон I, ще як король, був могутнішою постатю в Німеччині і цілій Європі. Про це посольство не згадує наш літопис, але докладно оповідають німецькі хроніки “продовжувача Регінона” та “Аннали Гільдесгеймські і Кведлінбурські”²³. Посольство Ольги просило для Києва у короля єпископів і священників. Негайно було висвячено на єпископа монаха Лібутія, але він чомусь не вибрався, а року 961 помер. Тоді висвячено Адальберта, який прибув до Києва лише наприкінці 961 року, або на початку 962 року. Проте заснувати єпископії не міг і повернувся до Німеччини. Тут все не ясно: ні причини затримки в відрядженні посольства Оттоном I, ні причини невдачі його. Проте здається – невдача не була повна: принаймні Оттон I дуже радо зустрів Адальберта і дав йому високу нагороду. Ледве дістав би він її, якби потерпів повну невдачу. Можливо, що ми і тут маємо дипломатичну мету, з якою заснування єпископії йшло лише поруч і

²² С. Томашівський, *Op. cit.*, 70.

* Таку назву імперія отримала лише в XVI ст. За Оттона I вона називалась “Священна імперія”.

²³ Н. Полонська-Василенко, ‘Велика княгиня українська, свята Ольга’ в *Наша Культура*, ч. 3 (Вінніпег 1952) 22.

не було головною справою для Ольги. Але з другого боку, не можна забувати, що в 959 році ще не було розриву між Східною і Західною Церквами, і розходження обмежувалося самим обрядом. Таким чином, Ольга могла вести переговори про єпископа, зокрема після якогось, нам ближче не відомого, але безперечного розходження з Візантією. Яка б не була мета обміну посольствами Ольги з Оттоном I Великим, факт цей залишається фактом і безперечним є те, що Ольга нав'язала дипломатичні стосунки з двома найбільшими, наймогутнішими імперіями не лише тодішньої Європи, а всього культурного світу – з двома цісарями Римських Східної та Західної імперій, двома культурнішими країнами. Нажаль, все, що досягла вона, було знищено за правління її сина, Святослава.

Останні роки життя Ольги були тяжкі. Літопис оповідає докладно про заходи її переконати Святослава хреститися. На її поради хреститися Святослав відповідав: як може він прийняти іншу віру, тоді дружина його буде сміятися з нього. Ольга розуміла, що за прикладом Святослава хрестилася б і дружина, але він не слухав матері і гнівався на неї. Вона не втрачала надії на те, що він звернеться до Бога, як звернулася вона сама, і лише молилася за нього²⁴.

Розходження матері Ольги з сином мали ширше значення: порівнюючи настрої дружини Святослава та Ігоря, можна констатувати значну різницю: очевидно серед дружини ширилася поганська реакція, характер і причини якої годі з'ясувати. Дехто з дослідників²⁵ припускає, що в наслідок цієї реакції потерпіли невдачу послі Оттона I, а також сама Ольга в 964 році передала правління Святославу. Він виступає з цього року як князь, веде зовнішню політику, з дружиною робить походи, підкорив плем'я вятичів на Оці і Волзі, в 964 році розбив камських болгар і буртасів і зруйнував їх країни. Року 965 розбив хозар і зруйнував міста їх Саркел, Італь і Семендер. Потім пішов на ясів і косогів (черкесів і осетин) і побідив їх; він доходив до Каспійського моря, але не використав для держави цих блискучих перемог. Всю увагу переніс він на Болгарію, куди ходив спочатку на допомогу Візантії, але потім вирішив залишитися в Болгарії і перенести до Переяславця на Дунаї свою столицю. Це викликало війну проти нього з боку Візантії і страшну поразку Святослава. Поразка ця була тим гірше, що в степах запанували печеніги, шлях яким відкрито було знищенням Хозарського каганату. Печеніги підступали до самого Києва, і щасливий випадок врятував Ольгу з унуками від

²⁴ Д. В. Айналов, 'Княгиня Ольга в Царьградѣ' в *Книга для чтения по русской истории*, составл. под. ред. М. В. Довнар-Запольского (Москва 1904) т. I; Н. Полонська-Василенко, 'Велика княгиня українська, свята Ольга' в *Наша Культура*, ч. 4 (Вінніпег, 1952) 18.

²⁵ О. І. Назарко, *Op. cit.*, с. 36; *Monumenta Germaniae Historica*, I; *Annales Quedlinburgensis; Lambertus Hersfeldensis*.

полону. Ольга не дожила до поразки Святослава в Болгарії і його загибелі підчас повороту до Києва, коли його забили печеніги. Наче навмисно доля дала нам антитезу в мудрому правлінню Ольги в порівнянні до Святослава, цього норманського вікінга, хороброго, шляхетного, відважного, для війни, але не для управління державою. Ця антитеза ще більш підкреслює мудрість, велич Ольги. Цю різницю добре розуміли сучасники; коли викликали Святослава на допомогу від печенігів, кияни казали йому: “Ти, княже, чужої землі шукаєш, а свою не бережеш”.

Року 969 упокоїлася Ольга, під час короткого перебування Святослава в Києві; “і плакали по неї син, і внуки її і люди всі плачем великим”, пише літопис. Згідно з її заповітом, не робили тризни по ній, але поховав її прєзвитер, як належало ховати християнку. Пізніш, коли унук її Володимир прийняв християнство і заснував велику церкву св. Богородиці, т[ак] звану Десятинну, він переніс тіло Ольги до цієї церкви.

Таке було життя і діяльність цієї видатної княгині X століття. Мало матеріалів збереглося про її діяльність, але порівнюючи – значно більше, ніж про інших діячів тієї доби. Легенди, перекази, не суперечачи цим документам доповнюють їх, накладаючи живі фарби на сухий текст хартії і перед нами встає образ мужньої, сміливої і мудрої жінки, яка до кінця зберігала жіночий чар. Залишається багато неясного. Чому вона, охрестившись сама, не зробила заходів, щоб християнство стало офіційною релігією, хоч би – паралельно з поганством, як то було приміром в Хозарському каганаті, де були рівноправні три релігії – християнська, юдейська і магометанська, а порядки каганату добре знали у Києві. На прикладі Ігоря можна побачити, що християнство користалося тоді рівними правами з поганством. Ключ для розуміння дають слова літопису про розмови Ольги з сином: “Якщо *ти* охрестишся – тоді всі зроблять теж”. Можливо – вона була лише регентка, за недорослого сина, і не почувала сили зробити таку велику справу без його згоди. А він цієї згоди не давав. В іншому місці знов згадує літопис: як часто Ольга переконувала його хреститися, але він не звертав уваги, “але, якщо хтось хотів хреститися, не забороняв, хоч лаяв” (“не браняху, но ругахуся тому”). Очевидно, така толеранція було максимальне, чого могла досягти мати. Антитеза двох осіб – Ольги і Святослава – виступає в цьому питанні з мальовничою яскравістю. Слаба, літня жінка, міцна духом і вірою не боялася поганського оточення і прийняла християнство. Князь, який не знав страху на війні, ходив “як пардус”, попереджав ворогів: “іду на ви”, більше смерті боявся сорому поразки – “бо мертві сорому не мають”, – виявляє себе як боягуз перед дружиною, не приймає хрещення не тому, що вірить в своїх богів, а тому, що боїться, що дружина глузуватиме з нього.

Цю антитезу можна поширити далі: так слаба жінка не боїться тяжких труднощій і особисто об'їздить всю державу, встановлюючи порядок – і Святослав, який “чужих земель шукаючи, нехтує власними”. Своєю короткозорою, безоглядною політикою Святослав знищив те, чого досягла Ольга, і повернув Київську Державу на багато років назад.

Можливо – оця глибока антитеза сприяла тому, що наступні покоління зберегли так яскраво, так любовно образ Ольги, як зразкової дружини, видатної володарки, мудрої людини, побожної християнки і чарівної жінки. Всі ці риси зберіг нам літопис, і з-під пера ченця, в монастирській келії, несподівано встає живий образ Ольги. Нові археологічні дослідження старого Києва княжої доби відкрили нам рамку для цього образу княгині Ольги. На високому бугрі, де був Київ Володимира, за Десятинною церквою було відкопано рештки пишного палацу з двома поверхами: знайдено уламки колон з білого мармуру, фрагменти фресок, що прикрашали стіну. Це був палац княгині Ольги.

Княгиня Ольга належить до тих видатних діячів України, значення яких зрозуміли сучасники і ближчі нащадки. Літопис характеризує Ольгу як: “світанок перед сонцем, як зорі перед світом, бо сяла яко місяць в ночі... вона перша взошла в царство небесне від Русі, її хвалять синове Русі, як володарку, бо після смерти молила Бога за Русь”. Українська церква визнала її святою і рівноапостольною, першою з наших святих, визнала раніш, ніж було офіційно канонізовано Візантією.

Та велика справа, яку робила Ольга, не вмерла з нею. Життя склалося так, що не син Святослав був спадкоємцем і продовжувачем її, а онуки – Ярополк і Володимир. Ярополк, князь Київський, прагнув знов об'єднати землі, розшматовані Святославом поміж синів; він був християнин, як вихованець Ольги; продовжував її зовнішню політику; в перший рік свого князювання, 973 р., вирядив він посольство на великий сейм європейських володарів в Кведлінбурзі, року 979 прийшли до нього до Києва послы від Папи Римського. Наступник його Володимир ще в більшій мірі продовжував діла Ольги. Головна справа його життя – хрещення й охрещення цілої Русі сталася за прикладом Ольги. Літопис оповідає, що під час шукання ліпшої віри, спитав він старих бояр поради і вони відповіли йому: “Якби віра православна була зла, то бабка твоя Ольга не прийняла б її, а вона була мудріша від всіх людей”²⁶. Так літопис ставить у внутрішній зв'язок ці дві кардинальні події – хрещення Ольги і хрещення Русі.

Володимир наслідував Ользі і в інших питаннях. Він багато уваги приділяв об'єднанню держави й встановленню дипломатичних зв'язків з Європою. Його шлюб з візантійською царівною посвоячив його з двома цісарськими

²⁶ *Літопись*, ст. 108.

родинами – Візантійською і Німецькою. Шлюби його дітей зв'язали з Швецією, Польщею, Угорщиною, Чехією, Німеччиною. Багато разів вислав він посольства до Західної Європи й приймав послів від Папи, Німецького цісаря і інших володарів²⁷. Завдяки політиці Володимира Київська Держава, могутня, сильна зброєю, багата, як християнська держава, стала в ряд з могутнішими державами тодішнього світу.

Не самою військовою силою і не лише дорогоцінними хутрами слава була держава Володимира. В ній розквітала культура, в якій в нове й чудове зливалися впливи арабського сходу, візантійського півдня, скандинавської півночі і європейського заходу. Літопис наш, як вже згадувалось вище, намагався приписати початок культури Володимирові. Але ледве можна погодитися з ним. Потрібні були довгі роки, щоб виховати тих мистців, письменників, проповідників, які в такій великій кількості прикрашають добу Володимира та Ярослава. Київ, часів Володимира, був одним з найбільших, найкращих міст Європи; – так описав його німецький вояк, який відвідав Київ в 1018 році – після трьох років братовбивчої війни синів Володимира. Не самі чужинці-греки будували місто, з його палацами, церквами; не чужинці працювали в різних майстернях, виробляючи мистецькі речі з глини, шкла, золота й слонових ікл. Не про чужинців казав року 1051 митрополит Київський Іларіон, видатний ерудит, талановитий оратор і письменник, коли звертався до своїх слухачів як до людей “до ізлиху наситившихся премудрости книжною”, а про Володимира казав, що він “не в худо бо и не в неведоме земли владычествоваша, но в Русской яже ведома и слышима есть всеми концы земля”... І такою почала робити її Ольга. Той же Іларіон, прославляючи Володимира за охрищення Руси, порівнює його з Константином Великим, “ты же с бабою твоею Ольгою принесше крест от новаго Иерусалима, от Константина града, ... утвердиста Веру”. Не за Володимира почалася ця висока культура, ця освіта, яка в “Слові о законі і благодати” митр. Іларіона, з якого процитовані вище наведені слова, вражає дослідників. Правий був він, що Володимир, в усіх своїх ліпших потягненнях, був прямим спадкоємцем Ольги. З Ольги, “мудрішої серед всіх людей”, треба починати добу розквіту і величі України-Русі. Аналізуючи її діяльність, надто швидко обірвану князюванням Святослава, напрошується порівняння її, володарки Східної Європи Х століття, з видатнішою постаттю Західної Європи ІХ століття: з Карлом Великим – відкидаючи його воєнну діяльність, а беручи до уваги його заходи упорядкування його великої імперії, так як зберегли його образ хроністи.

Публ., ред. Д. Гордієнка

²⁷ О. І. НАЗАРКО, *Op. cit.*, 137.